

על חקר הדרשנות היהודית

דב שוורץ

David B. Ruderman (ed.), *Preachers of the Italian Ghetto*, Berkeley, Los Angeles, Oxford 1992, University of California Press, 168 pp.

יוסף דן ועבודת הדוקטור של מרדכי פכטר שנכתבו עברית) החל מספרו של צונץ, דרך אוסף מחקריו של כחאן, ועד לספרו המונומנטאלי של מארק ספרס-טיין ועבודתו של כרמי הורוביץ.² החיבור שלפנינו, שכלולים בו מחקרים על דרשנים ודרשנות באיטליה במאות ה-16 וה-17, מחזק תופעה תרבותית-מחקרית זו. יש לציין, כי אף המובאות מן המקורות אינן מופיעות בלשונן המקורית, לא בפנים ולא בהערות שוליים (בניגוד להוצאות החדשות של סדרות המונוגרפיות במדעי היהדות של אוניברסיטת הרנארד או של הוצאת Hebrew Union College), וחבל.

קובץ המחקרים הנדון, הכתוב בידי מחברים שונים, נערך בידי דוד רודרמן מאוניברסיטת ייל, שאף הקדים מבוא העומד בקצרה על עניינו של כל פרק ופרק בספר. מבוא יעיל זה פוטר אותי מלסקור בפירוט את תוכן המאמרים ואת טעם סדרם ושזירתם זה בזה. אוסף המחקרים דן בעיקרו בניתוח דמותם והגותם של ארבעה דרשנים, ועוד שני מחקרים דנים בנושאים מתודולוגיים וכלליים.³ סוגיות בחקר הדרשנות מתלכ-

כבר הצביעו מלומדים על כך שספרות הדרוש היהודית בימי הביניים ובראשית העת החדשה מקופחת במחקר. היא לא זכתה ל'רנסאנס', כמו למשל חקר המיס'טיקה היהודית. הדרשנים הגדולים – שלא כמו הפילוסופים הגדולים (רמב"ם, רלב"ג, ר' יצחק אברבנאל, שפינוזה) – לא משכו את תשומת לב החוקרים.⁴ חקר הדרוש – כסוגה ספרותית, כמאפיין תרבותי וכמקור לצמיחת ההגות היהודית – מונח בקרן זוית, ואחת הסיבות לכך הוא מעמדה הבין-תחומי של ספרות הדרוש. מחד גיסא, חוקרי ההגות ראו בדרשות מקור נחות מן המונוגרפיה או הפרשנות לכתבי קדמונים; שהרי הדרשה נישאת לפני קהל רב, הציבור הרחב איננו קשוב להתפלספות מופשטת, ועל כן הדרשה חסרה לכאורה עומק רעיוני. מאידך גיסא, חוקרי הפולקלור מתרחקים לרוב מספרות זו מסיבה הפוכה: הדרשות מעוגנות במשנות רעיוניות של דורשיהן, תכניהן – מוסריים, פילוסופיים או קבליים, ולפיכך הן עניין לחוקרי הגות. עוד ראוי לציין את ההגמוניה של חוקרים מן התפוצות בחקר הדרוש. המחקר השיטתי של ספרות זו כתוב בשפות זרות (למעט חיבורו הראשוני של

2 ראה: דן; פכטר; צונץ; כחאן; ספרסטיין;

הורוביץ.

3 הדרשנים הם: ר' יהודה מוסקאטו (כתוב בידי

1 ראה: הקר, עמ' 108-110; אלבוים, עמ'

128-129.

מההערכה החיובית לקובץ חשוב זה, התורם לנושא שלקה בחסר ככתבי חכמת ישראל. ההערות עניינן בראיית הדרשנות באיטליה כתופעה הגותית ותרבותית שאיננה מנותקת מסביבותיה ומן הרקע ההיסטורי שבו צמחה והתפתחה.

(א) המודעות לצורך בהשוואת הדרשנות היהודית לדרשנות הנוצרית של הסביבה, הן מבחינת הסגנון והן מבחינת התוכן, הועלתה כבר בעבר.⁵ אולם רק לאחרונה מצאנו מגמה שיטתית ואינטנסיבית ביישום השוואה בין דרשנים יהודים לנוצריים.⁶ בקובץ שלפנינו אכן ניתנה הדעת במקומות בודדים למחקר השוואתי שכזה (למשל עמ' 27, 110), אך נראה שעדיין לא הגיע מחקר זה לכדי מיצוי.

(ב) בתקופה שבה עוסק הקובץ פרחו מרכזים נוספים שהניבו ספרות דרוש ענפה, ודוגמה יפה לכך היא ארצות האי-מפריה העות'מאנית, ובפרט סאלוניקי. עשרות רבות של ספרי דרוש שנדפסו ושרדו בכתבי-יד שימרו את מסורת הדרשה הספרדית ופיתחו סגנונות מעורבים שונים. ניתן אפוא להניח שהיו קשרים תרבותיים בין המרכזים השונים, וכמו כן שקשרים אלו מעידים על נקודות מגע רעיוניות ודרשניות.

הרי דוגמה לקשר רעיוני אפשרי ששורשו בספרות הדרשנית. מ' אידל עוסק במחקרו בהבטים אחדים של תורת האלוהות בכתבי ר' יהודה מוסקאטו. אידל מתחקה אחר השימוש במושג 'בן' ביחס לאלוהות, ורואה בו ישות נבראת, כחושפו השפעות הרמטיות ושכלתניות שאין להן זיקה ישירה לעמדה כריסטולוגית

נות בקובץ הנידון. הכותבים כוחנים מחדש את היחס בין הדרשה הנישאת בפומבי ובין כתיבתה (עמ' 46, אידל; עמ' 73, בונפיל); את בעיית הדרשה כמקור המלמד על מציאות היסטורית וחברתית (עמ' 31, ספרסטיין);⁴ ואת התגבשות הדרשה מן הרעיון אל התוצר הדרשני הסופי (עמ' 109 ואילך, ויינברג; על-פי ההקדמה ל'מדבר יהודה' לר' יהודה אריה ממודינה). אכן השגו העיקרי של הקובץ הוא בתיקון מסוים של ליקוי רווח בחקר הדרשנות: עיסוק שרירותי בהוגים אחדים, תוך כדי הונחת עשרות רבות של מקורות חשובים לא-פחות, ולעיתים אף יותר. נוסף לכך, דרשות רבות לא נשתמרו כלל, ויש שמעריכים דרשן לפי דרשות מועטות שלו בעוד שהוא דרש מאות דרשות מדי שבת ובמאורעות מיוחדים כשמחות והספרים (עמ' 24, ספרסטיין). ליקויים אלו היו אופייניים באופן כללי לחקר הפילוסופיה היהודית בימי הביניים כמו גם לחקר הקבלה. הקובץ מספק אפוא תמונה משביעת רצון על מיגוון דרשנים שפעלו באיטליה, ויש בו עניין בין-תחומי רב: היסטורי, חברתי, רעיוני ותרבותי. המאמרים הכלליים בקובץ מבהירים הבטים מתוך האקלים התרבותי של הקהילה היהודית בגטו האי-טלקי, שדרשניה מצטיירים כפתוחים להדי השינויים העוברים על העולם האי-רופי בתקופה זו. גם המאמרים הדנים בדמויות ספציפיות ובמשנתן תורמים בעקיפין להבנת אופי הקהילה האיטלקית בין תקופת ה'רנסאנס' לעידן ה'בארוק'. שלוש ההערות שלהלן אינן גורעות

משה אידל, ר' יהודה עשאהאל מה-טוב Del Bene (ראובן בונפיל), ר' עזריה פיגו (דוד רודרמן) ור' יהודה אריה ממודינה (ג'ואנה ויינברג). ועוד שני מאמרים: על הדרשנות באיטליה בתקופה הנדונה (מארק ספרסטיין) ועל דרשות ההספד (אליט הורוביץ). ראה עוד: בונפיל, רבנות, עמ' 191-201.

4 ראה גם הקר; ספרסטיין, דרשנות, עמ' 89-79.

5 ראה: בונפיל, רבנות, עמ' 194.

6 ראה: ספרסטיין, דרשנות, למשל עמ' 42 הערות 43 ו-45. וכן בהערות רבות הפזורות בספרו ובכיליוגרפיה החשובה שבסופו.

[...] שלהיות השייט (=השם יתברך) נמוס כל הנמצאים וכללותם, אמר הכתוב: טוב השם לכל ורחמי על כל מעשיו (תהילים קמה:ט). ירצה להיות השייט כל שהוא כללות כל הנמצאים, מזה הצד יקרא טוב מצד עצמו. ומצד פעולותיו אמ' (=אמר): ורחמי על כל מעשיו.⁸

מטלון מביע אפוא ניסוח דומה, שלפי האל זהה לכלל הנמצאות. בעוד מוס-קאטו נאמן למקור ומציין את סוגיית הידיעה האלוהית כמקור לתפישה האי-מאננטית של האלוהות, מטלון איננו מגלה דייקנות שכזו. סוגיה זו היא בגדר דוגמה לאפשרות של מגעים רעיוניים בין יושבי ארצות שונות. כאמור, היו מעברים ממרכזים שברחבי האימפריה העות'מאנית לאיטליה. למשל, ר' יעקב די אלבה נדד מקושטא לפירנצה וכתב את החיבור הדרשני 'תולדות יעקב'. על כן יש לברר את הקשרים הרעיוניים-דרשניים בין המרכז באיטליה למרכזים אחרים. בקובץ שלפנינו אנו מוצאים הידרשות אקראית למרכזים אחרים, כמו למשל בעצם כתיבת דרשות הספד (עמ' 134), אולם נושא זה זוקק דיון מפורט, שישלים את הבנת אופי הדרשנות באיטליה.

(ג) מחקר השוואתי של רעיונות המופיעים במקומות שונים היה שופך אור גם על תחומים נוספים מעבר להגות המוכעת בדרשה. באחד מתחומים אלו, היחס למדע, דן מאמרו של דוד רוזרמן. רוזרמן בחר דמות אנטי ראציונאליסטית לכאורה, ר' עזריה פיגו, כדי להצביע על פתיחות להשגי המדע ולמעמדו המחודש במאה ה-17.⁹ והרי אחת המובאות שרוזרמן מסתייע בהן (עמ' 95-96), והיא לקוחה מספר הדרשות 'בינה לעתים':

גית (עמ' 48-52); כמו כן הוא דן במקומה של התיאוסופיה הקבלית בדרשות מוס-קאטו ומגלה שוב השפעות הרמטיות בדימוי המעגל המצוי ב'נפוצות יהודה' (עמ' 52-56).

אצביע על צד נוסף בתורת האלוהות של מוסקאטו שיקדם אותנו לעבר הכרת התועלת שבמחקר ההשוואתי של הדרשות. אחת התפישות שהיו רווחות בפילוסופיה של ימי-הביניים היא התורה האימאננטית של האלוהות, כלומר התורה הרואה באלוהים גורם המעורב במציאות ובעולם מעורבות ממשית. האל מהווה את העולם ומניע אותו בכחינת מניע פנימי הקיים בכל הווה והווה. תורה זו מעוגנת בדיונו של אבן רושד על הידיעה האלוהית בפירושו האמצעי למטאפיזיקה, ובה אעסוק במסגרת אחרת. גם מוסקאטו מושפע מן הניסוחים האימאננטיים של האלוהות שרווחו בימי-הביניים. בדרשותיו הוא כותב:

ונקדים לזה כי הבורא יתברך הוא כל הנמצאות בצד מה, ועל כן היה שם אלהות בכתבי הקדש בלשון רבים על הרוב [...]. כי כמו שאמרו החוקרים בידעתי הפועלת אשר היא עצמו יתברך היה והווה מציאות כל הנמצאות סדרם וישרם הנהגתם וקיומם, וא"כ [=ואם כן] הרי הוא בצד מה כל הנמצאות, שהרי הצורה המלאכותית אשר בכח ציורו של אומן היא המחודשת חוץ לנפש את הצורה המלאכותית.⁷

לפי גישה זו בידיעת האל מצויות כל המהויות, ועל כן האל זהה למציאות בכללה במובן מסוים. תפישה כזו מופיעה בספר דרשני אחר, שנכתב בסאלוניקי. וכך כותב ר' יעקב מטלון:

לתיאור היחס לרפואה ולמדע בקרב היהודים בחקופה הנידונה. לשרשרת המאמרים הנזכרת בעמ' 101-102 יש להוסיף עוד: רוזרמן, ויכוח.

7 נפוצות יהודה, דף כד ע"ד. וראה גם במאמרו של אידל, עמ' 54.

8 שארית יעקב, דף ב ע"א.

9 מחקרו של רוזרמן הוא חלק מתוכנית מקיפה

מהר"ל:

[...] כי בודאי פעל הטבע הוא חסר גם כן, כמו שתראה כי התינוק יוצא עם הטיבור והאם צריכה לחתכו עד שתראה מזה כי הטבע אין בו השלמה, וא"כ אין זה קשיא מה שיוצא התינוק עם הערלה, כי אין פעל הטבע בשלמות, כי אלו היה פעל הטבע בשלימות לא היה במעשה הטבע שנוי, שהדברים אשר בהם השלימות אין שנוי בהם, אבל אין בו השלמה בפרט אל האדם השכלי שיש לו מעלה על הטבע מצד השכל.¹¹

ניכר בעליל שמהר"ל מוצא עניין בטעם מצוות המילה כתיקון הטבע יותר מאשר חיתוך הטבור, פעולה שאין בה עניין דתי מובהק.¹² אמנם בתפישות קבליות מודגש הרעיון התיאורגי שהאדם משלים את חסרונות האלוהות והבריאה, אולם פיגו היה אדיש לקבלה, כפי שמדגיש רודרמן (עמ' 93). והשפעת הקבלה על מהר"ל היא עדיין נושא הצריך עיון.¹³ יש אפוא לבחון את מקומו וסגולותיו של 'המדע החדש' ביחס לתפישה זו, שמקורה טעון כרוך. על כל פנים לפנינו רעיון משותף להוגים ודרשנים ממרכזים תרבותיים וגי-אוגראפיים שונים, והשזירה המדעית נובעת מרעיון משותף זה.¹⁴

הקובץ הנאה בצורתו והמעניין בתוכנו מפנה בייעילות את תשומת-הלב לחקר הדרשות בכלל ובאיטליה בפרט, כמו גם ליחס שבין הדרשנות לענפים אחרים של היצירה היהודית. אם אכן יעורר הקובץ שלפנינו לפרסום קבצים ומונוגראפיות נוספים, שבהם יידונו הקשרים תרבותיים רחבים יותר, והיה זה שכרו ושכרינו.

נתן השכל במין האנושי מאת מקור החכמה ובעל הרחמים יתברך שמו, והש-פיעו בכח גדול וביד חזקה כ"כ [=כל כך] עד כי מלאו לבו פעמים רבות להמציא המצ-אות מלאכותיות, יתדמו אל פעולות הטבע. וגם מה שיחסר בו הכח הטבעי, אם מצד חולשת החומר וחסרון ההכנה וכיוצא, ישתדל לתקנו ולהביא תמורתו ע"י איזה המצאה ותחבולה מוצאת משכלו, עד אשר לא יורגש בו מה שחסר מן הטבע. הלא ראינו חלושי הראות, אשר מצד חסרון מה נופל בחומר העינים לא יוכלו להביט למר-חוק, ואפילו מקרוב קצור קצרה ראייתם, והספיק השכל האנושי להמציא כלי הזכר-ית, שמים אותם על החוטם כנגד עיניהם, ומסתייעים ונעזרים מהם להרחיב כח הראות, כל אחד ואחד לפי מה שהוא חסר בפחות ויתר, וכן בשפופרת של קנה חלול, כהיא דרי"ג [=דרבן גמליאל] בפ"ד [=בפרק ד] דעירובין [...] ¹⁰.

כמובאה זו מובעת הגישה שהטבע הוא חסר ואיננו מושלם. האדם בכוח שכלו ויוזמתו משפר ומתקן את ליקויי הטבע, כמו במשקפיים ובטלסקופ. דוגמאות אלו, מטעים רודרמן, לקוחות מחיי היום-יום ומשמשות את הדרשן בעומדו לפני קהילתו. כאן יש לציין, כי תפישה שכזו כפנים אחרות מופיעה ברקע תרבותי שונה לגמרי – ככתבי המהר"ל מפראג. רעיון רווח בתורת מהר"ל הוא שהעולם נברא חסר במכוון כדי שהאדם יתקנו וישפרו. אמנם מהר"ל מדגיש יותר מפיגו (כפי שעולה מן המובאה הנ"ל) את המצוות כגורם המתקן את חסרונות הטבע, אבל גם לדידו מעשי האדם באופן כללי מביאים לתיקון כזה, מפני שכושר השכל נעלה על מעשי הטבע. ובלשון

10 בינה לעתים, א, עמ' עג.

11 תפארת ישראל, עמ' יא. ראה גם: גרוס, נצח, עמ' 107-112.

12 טעם כזה למילה כנראה איננו רווח בספרות ימי-הביניים – ראה, למשל: אמנות ודעות לרס"ג, סוף מאמר ג; מורה נבוכים, ג מט;

וכן גרוס, מילה.

13 ראה: גרוס, סוד.

14 על חדירת הרעיונות הקבליים לאיטליה ראה:

אידל בקובץ הנידון, עמ' 41-44. ראה גם

מאמריו המובאים ברודרמן, מאמרים, מס' 4.

11, 12.

הפניות ביבליוגראפיות

אלבום	י' אלבוים, 'דרשה ודרוש — בין "מזרח" ל"מערב", פעמים, 26 (תשמ"ו), עמ' 131-128.
כונפיל, רבנות	ר' כונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט.
כינה לעתים	ר' עזריה פיגו, כינה לעתים, ירושלים תשמ"ט.
כתאן	I. Bettan, <i>Studies in Jewish Preaching</i> , Cincinnati 1939.
גרוס, מילה	א' גרוס, 'טעמי מצוות מילה — זרמים והשפעות הסטוריות בימי הביניים', דעת, 21 (תשמ"ח), עמ' 46-25.
גרוס, נצח	— —, נצח ישראל, ירושלים ותל-אביב תשל"ד.
גרוס, סוד	— —, 'חכמת הסוד ופילוסופיה כמשנתו של המהר"ל מפראג', התגלות אמונה תבונה, רמת-גן תשל"ו, עמ' 98-87.
דן	י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975.
הורוביץ	C. Horowitz, <i>The Jewish Sermon in 14th Century Spain: The Derashot of R. Joshua ibn Shu'eib</i> , Cambridge Mass. and London 1989.
הקר	י' הקר, 'הדרשה ה"ספרדית" במאה הט"ז — בין ספרות למקור היסטורי', פעמים, 26 (תשמ"ו), עמ' 127-108.
נפוצות יהודה	ר' יהודה מוסקאטו, נפוצות יהודה, למברג 1859.
ספרסטיין, דרשות	M. Saperstein, <i>Jewish Preaching 1200-1800</i> , New Haven and London 1989.
פכטר	מ' פכטר, 'ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיה העיקריים', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו.
צונץ	L. Zunz, <i>Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden historisch entwickelt</i> , 1832 (תורגם לפי המהדורה השנייה: צונץ-אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, הדפסה שלישית, ירושלים 1974).
וורדמן, ויכוח	D. B. Ruderman, 'Philosophy, Kabbalah and Science in the Culture of the Italian Ghetto, On the Debate between Samson Morpurgo and Aviad Sar Shalom Basilaie', <i>Jerusalem Studies in Jewish Thought</i> , 11 (1993), pp. VII-XXIV.
וורדמן, מאמרים	—, <i>Essential Papers on Jewish Culture in Renaissance and Baroque Italy</i> , New York and London 1992.
שארית יעקב	ר' יעקב בן שלמה מטלון, שארית יעקב, סאלוניקי שנ"ז.
תפארת ישראל	מהר"ל מפראג, תפארת ישראל, לונדון 1960 [ירושלים תשל"ב].